

XƏZƏR-RUS MÜNASİBƏTLƏRİ VƏ AZƏRBAYCAN

Məhərrəm Əhmədov
AMEA Tarix İnstitutu
Meherrem.6096@gmail.com

Açar sözlər: Azərbaycan, Xəzər, Rusiya, siyasət, əlaqələr.

Xəzər Xaqanlığı ilə Rusiya knyazlığı arasında hərbi-siyasi, ticarət və iqtisadi əlaqələr 9-10-cu əsrlərdə Şərqi Avropa tarixində mühüm mərhələlərdən biridir. Dövrünün ən güclü dövlətlərindən olan Xəzər Xaqanlığı ən uzunömürlü türk imperiyalarından biridir. IX-X əsrlər imperiyanın süqutu dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Məhz bu dövrdə Rusiya siyasi arenaya qədəm qoydu. Aralarındakı əlaqələr bütün bölgəyə siyasi və coğrafi təsir göstərdi. Müəllif məqalədə Xəzər-Rusiya münasibətlərini təhlil edir və bölgədəki digər qüvvələrin roluna diqqət çəkməyə çalışır.

ХАЗАРСКО-РОССИЙСКИЕ ОТНОШЕНИЯ И АЗЕРБАЙДЖАН

Маггеррам Ахмедов

Ключевые слова: Азербайджан, Хазары, Россия, политика, отношения

Военно-политические, торгово-экономические отношения между Хазарским Каганатом и Русским княжеством - один из важных этапов в истории Восточной Европы IX-X веков. Каспийский каганат, одно из самых могущественных государств своего времени, - одна из самых долгоживущих тюркских империй. IX-X века можно охарактеризовать как период упадка империи. Именно в этот период Россия вышла на политическую арену. Отношения между ними оказали политическое и географическое влияние на весь регион. В статье автор анализирует Хазарско-русские отношения и старается привлечь внимание к роли других сил в регионе.

KHAZAR-RUSSIAN RELATIONS AND AZERBAIJAN

Maharram Ahmedov

Keywords: Azerbaijan, Khazars, Russia, politics, relations

In the IX-X centuries, military-political and economic-trade relations between the Khazar Khaganate and the Russian Principality (Kingdom) are one of the important stages in the history of Eastern Europe. The Khazar Khaganate, one of the most powerful states of its time, is one of the longest-lived Turkic empires. The IX-X centuries can be characterized as a period of collapse of the Khazar Khaganate. Meanwhile, Russia appeared in the political arena. The relations between Khazar Khaganate and the Russian Principality had a political and geographical impacts on the overall region. Azerbaijan, which borders the Khazar Khaganate from the south had been affected by the consequences of these relations. In this article, the author analyzes the Khazar-Russian relations and tries to draw attention to the influence of other forces in the region.

Giriş. Xəzər-rus münasibətləri IX-X əsr Şərqi Avropa tarixinin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Həmin əsrlərdə yeni bir dövlət formalaşaraq zəifləmiş Xəzər xaqanlığının məhv olmasındayaxından iştirak etmişdir. IX əsrin ikinci yarısından X əsrin ikinci yarısınaadək Xəzər xaqanlığı və ruslar arasındakı münasibətlər Azərbaycanda təsirsiz keçməmişdir. Rusların 913 və 945 ci illərdə Azərbaycan torpaqlarına hücum etməsi, məhz, Xəzər-Rusiya münasibətlərinin nəticələrindən biri idi.

Xəzər-Rusiya münasibətlərindən bəhs edərkən bu dövlətlərin tarixinə qıssa şəkildə toxunmaq zərurəti yaranır. Xəzər xaqanlığı 651-ci ildə Qərbi Türk xaqanlığının süqutu nəticəsində meydana çıxan türklərin yaratdığı uzunömürlü imperiyalardan biridir. Dövlət, Türk xaqanlığının qurucu sülalələrindən olan Aşina sülaləsi tərəfindən yaradılmışdır. O az bir vaxtda Şərqi Avropanın ən güdrətli dövlətinə çevrilmiş, yüz ildən çox Ərəb xilafətinə qarşı vuruşaraq, Şərqi Avropanı ərəb istilasından xilas etmişdir.

Rus dövlətinin tarixinə baxsaq, bu dövlətin IX əsrin ortalarından tarix səhnəsinə çıxdığını görürük. Rus knyazlığı şərq slavyan xalqlarını ətrafında birləşdirən bir dövlətdir. Dnestr və Dnepr çayları arasında yaşayan antlar, şərq slavyanların əcdadları hesab edilir [12, s.261]. Bəzən rus və slavyan anlamları bir-birini tamamlamır. Belə ki, qədim mənbələrdə qeyd edilir ki, «ruslar bir adada yaşayırlar. Adanı üç günə gəzmək olar. Onlar öz hökmdarlarını xaqan adlandırırlar. Ruslar tez-tez slavyanlara hücum edərək, onları qarət edib, əsir götürüb, bulqar və xəzərlərə satırlar. Hücum etdikləri ərazilərə gəmi ilə gedirlər. Allahlarına insan və at qurban edirlər [7, s.31].

Onların başçılarını xaqan adlandırması bizim üçün əsas faktorlardandır. Xaqan kəlməsi nə skandinavlara, nə də slavyanlara aid deyil. Məlum olduğu kimi, bəzi şərq slavyan qəbilələri xəzərlərə xərac verirdi. Bəzi slavyan qəbilələri Xəzər xaqanlığının nüfuz dairəsində yaşayırlar və onlara xərac verirdilər. Rusiya və digər ölkələrin tədqiqatçılarının fikrinə görə, Rusiya knyazlığı yaranarkən xəzərlərin dövlətçilik ənənələrindən faydalanmışlar. O

cümlədən, skandinavların da Rus dövlətinin yaranmasında mühüm rol oynadıqları bildirilir. Təsadüfi deyil ki, rusiyaşünaslıqda normançılıq və slavyançılıq mühüm cərəyanlardandır. XVIII-XX əsrlərdə Rusiya tarixşünaslığında slavyan və normançı cərəyanlar arasında kəskin elmi mübahisələr mövcud olmuşdur. Birincilərə görə, Rus dövlətini slavyanlar yaratmışdır. Yuxarıda adı keçən xalqların bu dövlətin yaranmasında heç bir rolu olmamışdır. Əksinə, onlar Rusiya dövlətinin inkişafına mane olmağa çalışmışlar. Slavyançılar sovet tarixşünaslığında daha fəal olmuşlar. «Sovet tarixşünaslığı kosmopolitizimlə mübarizə zəminində, Rus dövlətinin yaranmasındaskandinavların rolunu bir quldur dəstəsinin hiylə yolu ilə, qısa müddətdə Kiyevi tutmaları kimi dəyərləndirərək, bu fikrə kölgə salmağa çalışırlar. Xəzərlər Rus dövlətinin inkişafını buxovlayan parazit ölkə elan edilir. Bu fikrin daşıyıcılarına görə, ruslar orta Dneprdə yaşayan qəhrəman bir xalqdır. Onlar xəzərləri məhv edib, skandinavları qovaraq, slavyanları onların zülmündən azad etmişlər» [12, s 272].

Xəzər-rus münasibətləri ən az tədqiq olunan məsələlərdəndir [16, s.461]. Bizə görə, bunu şərtləndirən bir neçə amil vardır. Birinci, Xəzər-rus münasibətləri haqqında yetərinə məlumat yoxdur. İkinci, Ərəb və Bizans imperiyası ilə müqayisədə, xəzərlərə münasibət bulqar, pəçənək, oğuz, alan, macarlara münasibətdən keyfiyyətə fərqlənməmişdir. Təbiidir ki, rus tədqiqatçılar dövlətçilik maraqlarından çıxış edərək, çox zaman xəzərlərin tarixdəki rolunu kiçiltməyə və Kiyev Rus dövlətinin qüdrətini şişirtməyə çalışmışlar. Biz onların bu yanaşmasını xəzərlərin mədəniyyəti, etnik kimliyi, təsərrüfat həyatı, dövlətçilik fəaliyyətinin tədqiqi və təhlilinə nəzər yetirdikdə, tam görə bilirik. Onlara görə, xəzərlər qılınc tutmaqdan başqa, heç nəyi bacarmamışlar. Kiyev Rus dövləti isə yarandığı bir gündən həyatın bütün sahələrinə istiqamət vermişlər.

Xəzər-rus münasibətlərini təhlil edilərkən, rusların xarici siyasəti və o dövrdə Şərqi Avropadakı ictimai-siyasi vəziyyət tam nəzərə alınmalıdır. Əks təqdirdə, tərəflərin gücünü dəyərləndirə bilmərik. Ərəb-xəzər hərbi-siyasi münasibətləri sona çatdıqdan və Xəzər xaqanlığında Yəhudi dini hakim ideologiyaya çevrildikdən sonra, Şərqi Avropa regionunda dövlətlərarası münasibətlərdə müəyyən dəyişikliklər meydana çıxdığını görmək olar. Xəzər xaqanlığında etno-siyasi münasibətlərdə tarazlıq itirdi. Xaqanlığa tabe olan xalqlar müəyyən azadlıqlarını qorumaqda idi. Onların öz hakimləri var idi və onlar zaman-zaman bu müstəqillikdən istifadə edərək, mərkəzi hakimiyyətlə razılaşmadan, xarici siyasətlərini müəyyənləşdirirdilər. Regionda geosiyasi vəziyyətin ziddiyyətli olması, xaqanlıqda Yəhudi dininin qəbul edilməsi, bütpərəst əhaliyə təzyiqlər imperiya daxilində sosial-siyasi böhrana gətirib çıxardı [12,s.251]. Xəzərlərin daxili siyasətində itiqrarsızlığı, hərbi baxımdan zəifliyi, Bizans imperiyasının sərhəd toxunulmazlığına təhlükə yaradırdı. Şərqi

Avropada yaranmaqda olan siyasi gücləri nəzarətdə saxlamaq çətinləşirdi. Orada yaranan siyasi mərkəzlərlə ayrı-ayrılıqda hesablaşmaq lazım gəlirdi. Xəzərlərin hakim təbəqəsinin Yəhudi dinini qəbul etməsi, İslam dini ilə müqayisədə Bizans imperiyasının maraqlarına qismən uyğun olsa da, sonralar Bizans və xəzərlər arasında dini zəmində münaqişələrə səbəb oldu. Şərqi Avropada güclü siyasi mərkəzin mövcud olması Bizans imperiyasının xarici siyasətinə uyğun idi. Bunun Xəzər xaqanlığı olması, Bizansın mənafeyinə daha da münasib idi. Birincisi, onlar arasında uzun zamandan bəri hərbi ittifaq var idi. İkincisi, onlar arasında siyasi baxımdan ixtilafa səbəb olacaq məsələ yox idi. Buna görə də, Xəzər xaqanı pəçənəklərdən qorunmaq üçün Sarkel qalasının tikintisində imperator Feofildən (829-842) kömək istədikdə, bu müraciət müsbət qarşılandı. Bu qala köçəri tayfaların hücumlarından qorunmaq məqsədilə tikilmişdi [10, s.536-37]. Qala Volqa və Don çaylarının maksimum yaxınlığında yerləşirdi. Bu, Volqa–Xəzər ticarət yolu ilə Yaxın Şərqa gedən rus tacirlərindən gömrük vergisi almaq və onlara nəzarət etmək baxımından əhəmiyyətli bir qala idi [3, s.178]. Pəçənəklərin Şərqi Avropada görünməsi siyasi balansı dəyişmiş oldu. Onlar oğuzların təzyiqi nəticəsində, yerləşdikləri Elba və Yaik hövzəsini tərk edərək, Don və Dunay arasında yerləşən madyarları hazırki Macarıstan ərazisinə sıxışdırdılar [16, s.461]. Məlum olduğu kimi, madyarlar xəzərlərin əsas müttəfiqlərindən biri idi. Onların yerlərini tərk etməsi bu hadisələrə xəzərlərin laqeyidliyi, sonralar Xəzər xaqanlığının əleyhinə yönəldi.

Rusların 860-cı ildə Konstantinopola hücum edib, onu mühasirəyə alması, Bizans–rus münasibətlərinin siyasi xarakterini dəyişdi. Ruslar bununla Avropa siyasi meydanına çıxdı. Bizans imperiyası rusları siyasi bir güc kimi qəbul etməyə məcbur oldu [14, s.48-49]. Artıq mənbələr IX əsrin ikinci yarısında yeni siyasi gücün meydana çıxdığını yazırlar [8, s.197]. Qeyd etməliyik ki, ruslar Konstantinopola hücum edərkən Bizans imperiyasında təhlükəsizlik problemləri mövcud idi. Düzdür, M.İ. Atamonov iddia edir ki, «860-cı ildə ruslar Konstantinopola hücum edərkən çox güclü idi» [5, s.492]. Əsl həqiqətdə isə, Bizans imperatoru 40 minlik ordu ilə Kiçik Asiyaya səfər etmişdi. Onlar 860-cı ildə pavlikanlarla mübarizə edirdilər. Pavlikanlar ərəblərin Kiçik Asiyaya hücumunu dəstəkləyirdilər. Digər tərəfdən, Konstantinopoldakı donanma piratlarla mübarizə etmək üçün Krit adalarına getmişdi. Məlum olur ki, şəhər müdafiəsiz vəziyyətdə idi. Görünür ki, Bizans hakimiyyəti rusları önəmli güc kimi qəbul etmirdilər və ya onların hücum edəcəklərinə ehtimal etməmişlər. Çox güman ki, Bizans ordusunda mızdlu rus döyüşçüləri arasında cəsuslar olmuş və onlar şəhərin müdafiəsiz olduğunu xəbər vermişlər. Bu hücum sülh müqaviləsi ilə başa çatdı. Bizans öz ənənələrinə sadıq qalaraq ruslar arasında Xristian dinini yaymaq məqsədilə bu müqavilədən istifadə etməyə başlamışdı. Bu müqavilədən sonra rusların Xəzər dənizi sahillərinə

hücumlar haqqında məlumatlar var. M.İ.Artamonov bildirir ki, rusların ticarət drujinaları bəzən quldurlar kimi hərəkət edirdilər. 864-884-cü illərdə Xəzər dənizi sahillərinə hücumlar məhz onların hücumlarıdır [5, s.409]. Bu hücumlar davamlı olaraq baş vermişdir [13, s.66]. Maraqlıdır ki, rusların Xəzər sahillərinə hücumları müxtəlif vaxtlarda baş versə də, bu yürüşlər Bizans-rus müqaviləsindən sonra baş vermişdir. Onlar bu hücumları həyata keçirərkən Xəzər xaqanlığının nəzarəti altındakı ticarət yollarından istifadə etmişlər.

Tarixi məlumatlar sübut edir ki, ilk hücum zamanında Xəzər-Rus münasibətləri yaxşı olmuşdur. 861-ci ilin yanvar ayında Kril və Mefodya qardaşları Xersona gəlmişlər. Mümkündür ki, bu səfər diplomatik əhəmiyyət daşımışdır. Rusların Konstantinopola hücumu, Krımdakı Bizans ərazilərini qorumaq üçün xəzərlərlə ittifaqı yenidən möhkəmləndirməyi tələb edirdi [14, s.63]. Xəzər və rusların maraqlarının kəsişdiyi yer Kiyev idi. Kiyev polyanların yaşadığı ərazi idi və onlar xəzərlərə xərac verirdi. Digər tərəfdən, 862-874-cü illərdə slavyanlar və Avropa vikinqlərin hücumuna məruz qalırdı [6, s.230]. Bəzi məlumatlara görə, saviyanların özləri vikinqləri Novqorod şəhərinə dəvət etmişlər. Onlar sloven, krivic və digər slavyan tayfalarının istəyi ilə gəlmişlər. Bu dəvət xəzərlərdən qorunmaq məqsədi güdmüşdür [12, s.278]. Xəzərlər üçün əsas təhlükə mənbəyi pəçənəklər idi. Ruslar xəzərlərin pəçənəklərlə mübarizəsindən istifadə edərək, xəzərlərə xərac verən slavyan ərazilərini ələ keçirirdilər.

IX əsrin sonlarında slavyanlar Kiyev ətrafında birləşməyə başladılar. Tanınmış Amerika xəzərşünası D.M. Dunlop rusların Kiyev şəhərini tutması hadisəsini aşağıdakı şəkildə təsvir edir: «860-cı illərdə macarlar pəçənəklər tərəfindən Dnepr çayının qərb sahilinə kimi sıxışdırıldılar. Bu, xəzərlər üçün güclü geri çəkilmədir. Rusların Kiyev şəhərini asanlıqla ələ keçirməsini də bununla izah etmək olar» [4, s.251]. Kiyev knyazı Oleqin drujinası varyaq, cud, slavyan, merya, bes və kriviclərdən təşkil olunmuşdu. Onlar Rus adlanırdı. 884-885-ci illərdə Oleq severyan, radimic, drevlyan, polyan, ulic və vyatic tayfalarını özünə tabe etdi [8, s.207]. Xəzərlərin nəzarətində qalan yeganə slavyan qəbiləsi viyatiçlər idi [5, s.495]. Göründüyü kimi, Kiyev knyazlığının əraziləri genişlənirdi, onların bu söyləri Xəzər xaqanlığının siyasi və iqtisadi maraqlarının əleyhinə idi. Xəzərlərə xərac verən slavyan qəbilələri tədricən nəzarətdən çıxırdı. Bundan başqa, rusların müvəffəqiyyəti yeni istəkləri özünü gətirirdi. Ruslar tədricən xəzərlərin nəzarətində olan ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirməyi arzulayırdı. O zamanın şərtləri və rusların gücü buna imkan vermirdi. Lakin Şərqi Avropa siyasətində mühüm yeri olan xəzərlər əvvəlki nüfuzlarını itirirdilər. Ruslar Xəzər xaqanlığının əsas rəqibinə çevrilirdilər [12, s.261].

IX əsrin sonu-X əsrin birinci yarısında Kiyev Rus dövlətinin əsas vəzifəsi slavyan torpaqlarını birləşdirib, onun sərhədlərini möhkəmləndirmək

olmuşdur. Rusiya tədqiqatçlarına görə, ruslar həmin zamanlar hərbi və iqtisadi baxımdan güclü inkişaf etmişdilər. Onların əsas rəqibləri qərbdə Bizans imperiyası, şərqdə Xəzər xaqanlığı idi. Onlar Xəzər xaqanlığı torpaqlarına cənubdan Qara və Azov dənizi, şimaldan orta və yuxarı Volqadan keçirdilər. Onların İtil şəhərində böyük koloniyaları var idi.

Qeyd edilməlidir ki, Rusiya tarixçiləri yerli-yersiz Kiyev Rus dövlətinin gücünü şişirmək istəyirlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, Xəzər xaqanlığı dini və etnik zəmində mübarizələr nəticəsində gücünü tükədirdi. Əvvəllər olduğu kimi, xaqan 300 minlik ordu ilə düşmənin qarşısına çıxmaq iqtidarında deyildi. Sarayı və ticarət yollarını 12 minlik müddətə qoruyurdu. Xəzərlərin ən güvənli yeri cənub sərhədi idi. Təbii ki, bu, xəzərlərin qüdrətindən qaynaqlanırdı. Ərəb xilafəti zəifləyərək, əvvəlki qüdrətini itirmişdi. İmperiya çoxlu sayda dövlətə parçalanmışdı. Həmin dövlətlər xəzərlərə qarşı müharibə etmək iqtidarında deyildi. Şimal-qərbdə bulqarlar xəzərlərdən asılı olsalardı, müstəqilliyə can atırdılar. Qərbdə xəzərlərin qonşuları Xəzər xaqanlığının məhvində böyük rol oynamış pəçənekler idi. Şimali Qafqazda əsas güc olan alanlar xəzərlərə tabe olsada, onlarda müstəqil olmaq üçün münbit şərait axtarırdılar.

Şərqi Avropada ön mövqeyə çıxmaq üçün ruslar Bizans imperiyası, Xəzər xaqanlığı və pəçənekler arasında manevr etməkdə idilər. Bizans və Xəzər siyasi münasibətləri yaxşı deyildi. Bizans hər zaman sülh müqavilələri ilə sərhədinin təhlükəsizliyini qorumağa çalışmışdır. Bununla yanaşı hər zaman istənilən fürsətdə yeni ərazilər işğal etməyə və ya itirdiyi torpaqları geri qaytarmağa hazır olmuşdur. Bizans xəzərlərə qarşı alanlardan istifadə etməyə çalışırdı. Alanlar Cənubi Qafqaza keçid olan Dəryal keçidinə nəzarət edirdi. Onlar yuxarı Kubanda lazlar və abxazlarla qonşu idi. Həmin bölgələr Bizansın nəzarətində idilər. 917-ci ildə alanların bir hissəsi patriarx Nikolay Mistikin missioner fəaliyyəti nəticəsində xristianlaşdırıldı. Alaniyanın Qafqazda mühüm geostrateji mövqeyi var idi. VIII əsrin ortalarından alanlar xəzərlərin tabeliyinə keçmişdilər [12, s.217].

Rusların Azərbaycana hücumunda xəzərlərin mövqeyi. Ruslar Konstantinapola hücum edib, Bizansla müqavilə bağladıqdan sonra, 911/12 – ci ildə Xəzər dənizi sahillərinə hücum etdi. M.İ. Artamonova görə, bu dəstə varyaq-ruslardan təşkil olunmuşdur. Bizansa qarşı hücumdan sonra, həmin dəstə Rusiya knyazı tərəfindən buraxılmışdır. Həmin nəzarətsiz dəstə xəzər sahillərinə hücum etdi. Əgər, bu dəstə Rusiya knyazını təmsil etmirdisə, 500 gəmi, 50 min əsgər kimə məxsus idi. 50 minlik dəstənin siyasi vəziyyəti də sual doğurur. Məlumdur ki, bu hücum, Xəzər xaqanının məlumatı və icazəsi sayəsində baş vermişdir. Onlar, Xəzər xaqanlığının nəzarət etdiyi ticarət yolundan istifadə etmişlər. Lakin bu hadisənin izah edərkən, tədqiqatçılar fərqli mülahizələr irəli sürmüşlər. Bəzi tədqiqatçılara görə, rusların Xəzər dənizi

sahillərinə hücumunu xəzərlər təşkil etmişlər. Bəzi tədqiqatçılara görə, bu hücum Bizans-Rus arasındakı sülh müqaviləsinin nəticəsində baş vermişdir. Ruslar Bizansın maraqlarına uyğun olaraq, xilafət ərazilərinə hücum etmişlər. Xəzər xaqanlığının hücumuna mane olmamasının əsas səbəbi isə, rusların gücü qarşısında acizliyi idi. Qeyd olunmalıdır ki, bütün fikirlərin məntiqi əsasları vardır. Lakin Xəzər xaqanlığı Kiyev Rus dövlətilə müqayisədə heç də gücsüz deyildi, əksini iddə etmək olar. İkinci, Ərəb xilafəti parçalanıb zəiflədiyi üçün Bizansa qarşı təhlükə deyildi. Üçüncü, Xəzər xaqanlığı və Ərəb xilafətinin subyektləri arasında ticarət əlaqələri yüksək səviyyədə idi, Xəzər xaqanlığının əsas gəlir mənbəyi ticarət gəlirləri idi. Ruslar Azov dənizindən Don çayının mənsəbinə oradan Volqa çayına keçib, Xəzər dənizinə çıxmışlar [10, s.551]. Ruslar bu ticarət yoluna yaxşı bələd idilər. Lakin bu, ticarət yox, hücum xarakterli idi. Şirvan hökmüdarı Əli b. Heysəm b. Məhəmməd müqavimət göstərsədə qalib gələ bilmədi [2, s.206]. Bu hücumda 500 gəmi və hər bir gəmidə 100 əsgər var idi [1, s.280].

O zaman, xəzərlərin rusların hücumunda maraqları nə idi? L.N.Qumliov bildirir ki, Samani dövləti şiələrin dəstəklədiyi deyləmlilərə qalib gəldi. Onları Elbrus dağlarının ətəklərinə doğru sıxışdırdılar. Deyləmliləri tam məğlub etmək üçün, onları sahildən mühasirəyə almaq vacib idi. Bu isə, Xəzər hakimiyyətini ticari maraqlarına təhlükə yaradırdı. Xəzər xaqanlığı və Samani dövlətinin donanması yox idi. Xəzər xaqanı Benyamin rusları dəvət edə bilərdi. Lakin ruslar qarşıya qoyulan vəzifənin öhdəsindən gələ bilmədilər. Xəzər xaqanına yaxın olan sünnü Sacilər dövlətinin ərazisinə, Şirvan və Bakıya hücum edib, şərtləri pozdular [6, s.226]. Bu qənaətə gəlmək olar ki, bu hücumu xəzərlər təşkil etmiş, rus əsgərləri qarşıya qoyulan vəzifənin öhdəsindən gəlməməklə bərabər, sünnü Sacilər dövləti ərazisinə hücum edərək, talan və qətillər törətmişlər. Qarşılığında Xəzər xaqanlığının müsəlman qvardiyası onları cəzalandırmışdır. Rusların bu səsizliyi isə onların günahkar olması və ya gücsüzlüyü ilə izah oluna bilər. Bəzi tədqiqatçıların onları nəzarətsiz hərbi birləşmə adlandırmasında arxasında bu dayana bilər. Əks halda, bu səsizliyin izahı verilməlidir. Əslində rusların hücumu Xəzər xaqanlığının ümumi maraqlarına zidd idi [5, s.515].

Digər bir məlumata görə, 912-ci ildə Əli b.Heysəm b. Məhəmməd əl-Bab hakimilə razılığa gələrək, bütpərəstlərin yaşadığı Şandana hücum etmişlər. Bu hücum məğlubiyyətlə sonuclanmışdır. Əli b.Heysəm b. Məhəmməd və əl-Bab hakimi olmaqla 10 min əsgər əsir düşmüşdü. Onlar xəzər, sərir və şandanlılar arasında bərabər sayda bölünmüşlər. Sərirlilər əsirləri qarşılıqsız azad etmişlər, Xəzər və şandanlılar əsirləri satmışlar [11, s.48]. Digər ehtimal, bu hücumun qarşılığında Xəzər xaqanı rusları bu hücumu təşviq edərək, müsəlmanları cəzalandırmaq istəmişdir. Sonra qonşuluq simasını qorumaq üçün, müsəlman qvardiyası vastəsilə onları məhv etmişdir. Məlum olduğu

kimi, Xəzər xaqanlığının silahlı birləşməsi müsəlman türk əsgərlərdən təşkil olunmuşdu. Qvardiyanın hakimiyyət qarşısında tələb qoymuşdur ki, müsəlmanlara qarşı onlardan istifadə olunmamalıdır. Əgər, Xəzər xaqanlığı ruslara hücum icazəsi vermişsə, bu hücumun tərəfidir və şərt pozulmuşdur. Bu hücumdan sonra ruslar yenidən Azərbaycan ərazisinə hücum etmişlər. Onlar 913-cü ildə istifadə etdiyi yolla Cənubi Qafqaza hücum etdi [5, s. 505]. Onlar, Şimali Azərbaycandakı ən varlı şəhərlərdən olan Bərdəni ələ keçirdilər. Təbiidir ki, Bərdə haqqında onlarda kifayət qədər məlumat var idi. Bərdə təkcə Qafqazda deyil, Yaxın Şərqi inkişaf etmiş zəngin şəhərlərindən biri idi. Şəhər müqavimət göstərsə də, ruslar şəhəri ələ keçirdilər. Mərziban b. Məhəmməd 30 min ordu ilə şəhəri almaq istəsə də, məğlub oldu [15, s.68]. Yerli əhalinin müqavimətlə bərabər şəhərdə xəstəliyin yayılması, rusların 945-ci ilin avqustun 12-də Bərdəni tərk etməsinə səbəb oldu [1, s.281].

Qeyd edək ki, Xəzər xaqanlığında daxili və xarici problemlərin olmasına baxmayaraq, Kiyev Rus dövlətindən gücsüz deyildi. Əgər, bu qüvvələr Rusiya dövlətinin nəzarətindən kənara çıxmışsa, demək ki, Rusiya dövləti tam formalaşmayıb. Bu hücumun nəticələrinə gəlincə, hücumdan sonra şərq gümüşünün Şərqi Avropaya gəlməsini təmin edən Xəzər-Qafqaz ticarət yolu bərpa olunmadı. Rusların Xəzər xaqanlığının nüfuz dairəsinə hücumu və xəzərlərin rus ticarətini bloklaması üst-üstə düşür [12, s.281]. Ancaq xəzərlər bu hücumdan istədiklərini əldə etmədilər. Onlar, rusların provakasiyalarının əsirinə çevrildilər. Bu hadisələrdən sonra Bizansın fəallaşmasını, Bizans-Xəzər münasibətlərinin kəskinləşməsinə görürük.

Xəzər-rus münasibətlərində Bizans və digər amillər. Bizans xəzərlərə qarşı ruslar və alanlardan istifadə etməyə başlayır. Xəzərlər zəiflədikcə, Bizans imperiyası və Ərəb Xilafəti ilə dini zəmində qarşıdurmaya getdikcə, yeni formalaşmaqda olan Rus dövləti münbit vəziyyətdən istifadə edərək, xəzərlərin tabeliyindəki əraziləri ələ keçirirdi. Oğuz və pəçənəklərin xəzərlərə düşmən münasibətində olması rusların hərəkat azadlığına imkan yaradırdı. Rusların əsas hədəfi mühüm ticarət yollarını ələ keçirmək idi [12, s.279]. X əsrin ilk yarısında Xəzər xaqanlığının xarici siyasəti çox ziqzaqlı idi. 922-ci ildə Dər əl-Bəybunacda müsəlmanlar tərəfindən sinaqoq dağıdıldı. B.N.Zaxoderə görə, Dər əl-Bəybunac Xorəzm və ya Cürçanda yerləşirdi [7, s.162]. Buna cavab olaraq, İtil şəhərində məscidin minarəsi dağıdıldı və müsəlmanlar təzyiqə məruz qaldı. Maraqlı budur ki, həmin il Xəzər xaqanlığının vassalı Bulqar xanı Almuş İslam dinini qəbul edərək, Abbasi xəlifəsi Muqtədir Billaha (908-932) elçi göndərdi. Almuş xan xəlifədən İslam dinini təlim etmək üçün alimlər və Xəzər xaqanlığından qorunmaq üçün qala tikintisinə maddi qaynaq istədi. Onun arzusu müsbət qarşılandı və bir heyət Bulqar xanlığına göndərildi. Digər tərəfdən, Bizansın təşviqləri sayəsində xristian dinini qəbul edən alanlar, Xəzər xaqanlığına qarşı üsyan etdilər. 930-cu ildə baş verən bu üsyan Xəzər xaqanı

Aoron tərəfindən yatırıldı. O, alanları nəzarətdə saxlamaq üçün oğlu İosifi alan hökmdarının qızı ilə evləndirdi [12, s.216].

Bizans imperatoru Roman Lekopinin (919-944) hakimiyyəti zamanında yəhudilər təqiblərə məruz qalırdılar. Bu, Xəzər xaqanlığında əks reaksiya doğururdu. Xəzər-yəhudi əlyazmasında qeyd olunur ki, “Zülmkar Roman Lekopin tərəfindən yəhudilər qovulduqda, xəbər mənim ağama çatdı. O, çoxlu sayda sünnət olunmayanları öldürdü” [9, s.117]. Təbiidir ki, bu hadisə Bizansda böyük əks-səda doğurdu. Xəzərləri cəzalandırmaq üçün ideal həmlə rusları onlara qarşı müharibəyə təşviq etmək idi. Çünki, ruslar və pəçənəklər ittifaq halında idi.

Bu hadisələrdən çıxış edərkən, görünür ki, mübarizə Bizans və Xəzər xaqanlığı arasında gedirdi. Rus knyazlığı hər iki qüvvə arasında gedən mübarizənin əl dəyənəyi idi. Xəzər xaqanlığı daxilində ziddiyyətlər, xarici siyasətlərində səhvləri yeni yaranan Rusiya dövlətinin mənafeyinə uyğun idi. Xəzər xaqanlığı ətrafındakı bütün qüvvələr onlara düşmən idi. Bizans–Rus müharibəsi rusların məğlubiyyəti ilə nəticələndikdən sonra, xəzərlər onların Xəzər sahili ərazilərə hücumuna imkan yaratdı. Xəzərlər ruslardan təkcə Bizansa qarşı deyil, müsəlmanlara qarşı istifadə edirdilər [6, s.227]. İqor bu döyüşdən qayıtdıqdan sonra, drevlyanlardan xərac almaq istəyərkən, qətl edildi [12, s.289]. 945-ci ildə hakimiyyəti onun xanımı Olqa ələ keçirdi [6, s.247]. O, 946-cı ildə drevlyanların üsyanını yatırdı və üsyançıları sərt şəkildə cəzalandırdı [14, s.272].

Xəzər xaqanlığı tədricən öz ərazilərini itirməkdə idi. Rusiya tədqiqatçısı Xəzər xaqanlığını qısa şəkildə belə təsvir edir: «möhkəm iqtisadi əsas, parlaq mədəniyyət, güclü mərkəzi hakimiyyətlə müxtəlif etnik gücləri ətrafında birləşdirən böyük dövlət dağıldı. Ondan balaca parazit xanlıq qaldı» [13, s.69].

965-ci ildə Kiyev Rus knyazı Svyatoslavın başçılığı altındakı ordu Xəzər xaqanlığı ərazisinə hücum etdi. O, Sarkel və İtili ələ keçirdi. Xəzər xaqanlığına xərac verən yeganə slavyan qəbiləsi vyatiçlərin ərazisi ələ keçirildi. Ruslar hücum edərkən oğuzlar və pəçənəklər də xəzərlərin üzərinə hücum etmişdilər [8, s.268-270]. 965-ci il qələbəsindən sonra Xəzər xaqanlığının nəzarətindəki bulqar, burtas, subar, mordva, çeremes, vyatiç, severyan, polyan, Şimali Qafqaz, Krım, Dnestr və Karpata qədər Qara dəniz sahilləriəldən çıxmış oldu. Svyatoslav Xəzər xaqanlığı ərazilərini işğal etsədə, onları öz ərazisinə qatmağa cürət etmədi. Aşağı Volqada möhkəmlənmək, oraya slavyanları köçürməyi mənasız hesab etdi. Rusların ətrafında güclü köçəri hərbi dövlətlər var idi. Ruslar qarşısında Orta Asiya və Cənubi Qafqaza yol açılrsa da, onların hücum etməyə gücü çatmadı [16, s.472].

Nəticə: Xəzər xaqanlığı ilə Rusiya münasibətləri tarixi Azərbaycan tarixi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Bu münasibətlər tədqiq olunsada, tam öyrənilməyib. Tədqiqatlar çox zaman dövlət və milli maraqlar çərçivəsində

aparılıb. Çox zaman bir tərəfin gücünün şişirdilməsi üçün digərinin gücü təkzib olunub. Gəldiyimiz nəticə budur ki, Xəzər xaqanlığının Kiyev Rus dövlətinin zərbəsi ilə məhv olması, rusların gücündən yox, xəzərlərin gücsüzlüyündən qaynaqlanırdı. Xəzər xaqanlığında Yəhudi dininin yaranması hakimiyyətin yəhudi əsilli elitanın əlinə keçməsinə və Xəzər elitesinin hakimiyyət idarəçiliyindən uzaqlaşdırılmasına səbəb oldu. Yeni hakimiyyət qrup maraqlarından çıxış edərək, milli və dini zəmində qarşıdurmaya yol açdı. Hakimiyyətin xarici siyasətdəki səhvləri, ordu quruculuğunda köklü dəyişiklik iqtisadi tənəzzülə səbəb oldu. Xəzər xaqanlığının məhvinin əsas səbəbi yuxarıda qeyd olunanlar və xəzərlərin Xəzər xaqanlığını artıq özünün hesab etməməsindən qaynaqlanırdı. Təhlillər göstərir ki, ruslar birbaşa Xəzər xaqanlığının rəqibi olmamışlar. Onların Xəzər xaqanlığının məhvindəki rolu oğuzların, pəçənəklərin rolundan artıq deyildir. O regiondakı əsas güc mərkəzi Bizans imperiyası və Xəzər xaqanlığı olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Bakı: Azərnəşr, 1994, 680 s.
2. Bunyadov Z.M., Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
3. Əsədov F. Xəzərlər və Azərbaycan, Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 240 s
4. Dunlop D.M. Hazar Yahudi Tarihi. İstanbul: Selinçe yayınları, 2008, 304 s. İngilizcedən çeviren Zahide Ay.
5. Артамонов М.И. История Хазары. СПб: Лань, 2001, 668 с.
6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь, Москва: Мысль, 1987, 764с.
7. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведения о восточной Европы, Москва: Наука, 1962, 279 .
8. Ивик Олег, Ключников Владимир. Хазары. Москва: Ломоносов, 2015, 336с.
9. Коковцев П.К. Еврейско-Хазарская переписка в X в. Ленинград: 1932, 134 с.
10. Кудряшов К.В. О местонахождение хазарского города Саркела/ Известия Акад. Наук СССР серия история и философия Т- IV, №16, 1947, с 536-556
11. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда, Москва: 1963, 265 с
12. Петрухин В.Д, Равский Д.С. Очерки истории народов России в древности и ранним средневековом. Москва: Языки русской культуры, 1998, 384 с

13. Плетнева С.А. Хазары Москва: Наука, 1986, 96с
14. Сахаров А.Н, Дипломатия древней Руси: IX–первая половина X в.Москва: Мысль, 1980, 358 с.
15. Якубовский А.Ю, Ибн Мискавейх о походе руссов на Берде. В 322=943/45 Византийский времени 1926, Т XXIV, с 63-92.
16. Якубовский А.Ю, О Русско –Хазарских и Русско – Кавказских отношениях в -10вв. Известия АН. СССР Серия истории философии, Том III №5,1946, с 461-472.